

Harmat Artúr Központi Kántorképző

A GREGORIÁN ÉNEK

JEGYZET

4. ÉVFOLYAM

Összeállította: Kovács Andrea

Budapest, 2003.

TARTALOM

A liturgikus könyvtípusok	2
A Liber Usualis és a Graduale Triplex felépítése	3
A gregorián kottaírás	7
A gregorián ének előadásmódja, vezénylése	11
A temetés szertartása	13
Ajánlott irodalom	17
4. évfolyam – memoriter	19

A liturgikus könyvtípusok

A legkorábbi liturgikus könyvek valószínűleg a biblia kijelölt példányai és a celebránst szolgáló oráció-gyűjtemények voltak. Később ezek a szertartások és a szereplők szerint szétosztódtak, majd pedig liturgikusan megszerkesztett, szabályokkal (rubrikákkal) felszerelt könyvekben egyesültek.

A mise könyvei

A miséhez alapvetően háromféle könyvre lehetett szükség a résztvevő szereplőknek megfelelően. A celebráns főimáit a **Sacramentarium** tartalmazza. A szerepök és a lectorok által recitált olvasmányok a **Lectioarium**-ban, illetve tovább differenciálódva a **Lectioarium** és **Evangeliarium** könyvpárjában találhatók. Az éneklésre kijelölt szövegeket - később dallamaikkal együtt - a **Graduale**-nak (korábban **Antiphonarium Missae**-nek) nevezett könyv tartalmazta, melybe azonban függelékszerűen a Kyrie, Gloria stb. énekeit, továbbá a sequentiák szövegét és dallamát is befoglalták. A három énekkönyv - a Graduale, a **Kyriale**, a **Sequentiale** - egybefűzve is, külön-külön is közkézen forgott. Az ezredforduló után kezdődött meg a teljes miseanyagok egy könyvbe való, megszerkesztett összefoglalása: ez a **Missale**, vagy ha az énektételeket be is kottázták: **Missale Notatum**.

A zsolozsma könyvei

A zsolozsmához szinte kizárólag a zoltárkönyvre volt szükség (**Psalterium**). Ehhez többnyire hozzáírták a himnuszok gyűjteményét is (**Hymnarium**). Az antifonákat és rezponzóriumokat az Antiphonarium Officii (később Antiphonarium vagy **Antiphonale**) tartalmazta. A celebránsra tartozó szövegeket (capitulumok, oratiók) a **Capitulare**, a Matutinum olvasmányait a **Lectioarium Officii** gyűjti. Az ezredforduló után itt is szükségessé vált valamennyi résznek egy könyvbe gyűjtött, megszerkesztett másolata. Ez a **Breviarium**, vagy kottával: **Breviarium Notatum**.

Más szertartások könyvei

Más szertartásoknál használhatták még a **Processionale**-t (körmenetek), az **Agenda**-t (szentségek, szentelmények), a **Pontificale**-t (püspöki szertartások). Az énekvezetőkre tartozó intonációkat és szólóverseket olykor kis alakú **Intonarium**-okba gyűjtötték ki. A késő középkor fontos könyvtípusa a **Liber Ordinarius** (más nevei: **Directorium**, vagy Consuetudinarium,

vagyis szokáskönyv), mely az egyes egyházak hagyományait rögzítette, leírta, hogy melyik nap mit kell énekelni, mire kell ügyelni a szertartásnál, mi a hagyományos szereposztás, stb, az anyagot magát azonban csak címszavakban adta meg. Magyarországon például igen jelentős a késő középkori egri ordinarius, ami részletesen leírja a középkori egri egyházmegye liturgikus gyakorlatát.

A könyvek felépítése

A korai könyvekben a Temporale (az Úr ünnepei) és a Sanctorale (a szentek ünnepei) általában keveredett. A XIII-XIV. századtól egyre általánosabb a Temporale + Sanctorale + Commune (szentek közös anyaga) könyvszerkezet. A nagy kóruskönyvekben, főleg antifonálékban azonban nem fért el az egész évi anyag, ezért azokat téli + nyári (ritkábban: Temporale + Sanctorale) kötetekre bontották.

A mai gyakorlat fenntartja a misszálé, breviárium, lecionárium, graduále, antifonále, pontifikále könyvműfajokat, melyek többségükben már nem hangjelzett könyvek, legfeljebb itt-ott tartalmazzák a legszükségesebb kottákat (nevüket írhatjuk akár latinos, akár magyaros helyesírással). A kórusok segítésére a graduále és az antifonále legfontosabb részeiből (ünnepi misék és vesperások) állítottak össze századunk elején **Liber Usualis** néven egy gyakorlati célú könyvet. Az egyházmegyék számára szolgáló könyveket a „**Romanum**” elnevezés (pl. Graduale Romanum; régen az egyházmegyék nevével pl. **Strigoniense** = **Esztergom**) különbözteti meg a bencések, ciszterciek „**Monasticum**” jelzésű könyveitől. A többi rendek alcímmel jelzik identitásukat.

A Liber Usualis és a Graduale Triplex felépítése

Liber Usualis

Asperges /Vidi aquam (mise előtti szenteltvízhintésre) - 9. o.

Toni „Gloria Patri” (a zsoltárok végén lévő „Dicsőség...” minden tónusban - 12. o.

Miseordináriumok I-XVIII. - 14. o.

Credo-k I-IV. - 62. o

Cantus ad libitum (további különálló ordinárium-tételek)

Kyrie I-XI. - 72. o.

Gloria I-III. - 79. o.

Sanctus I-III - 84. o.

Agnus Dei I-II - 85. o.

Alleluja függeléként (az introitus, offertorium, communio stb. tételekhez, ha a húsvéti időben énekeljük) - 86. o.

Toni Communae Missae (mintadallamok az alábbi tételekhez: oratio, lectio, evangelium, praefatio) - 89. o.

Toni Psalmorum, Lectionis, Capituli, Benedicamus Domino (mintadallamok az alábbi tételekhez: zsoltár, olvasmány, capitulum, „Mondjunk áldást az Úrnak!”) - 107. o.

A vesperás zsoltárai és a Magnificat - 133. o.

Kishórák a vasárnapi rend szerint - 226. o.

Mária-antifonák - 282. o.

Hétköznapi kiegészítések - 284. o.

Temporale (az Úr ünnepei beépítve a nagyobb szentek ünnepeivel, pl. Szent István, Szent János stb.)

Advent - 294. o.

Karácsony - 331. o.

Vízkereszt - 419. o.

Nagyböjt - 444. o.

Nagyhét zsolozsmarészekkel - 514. o.

Húsvét - 680. o.

Pünkösd

Évközi vasárnapok a pünkösd utáni XXIV. vasárnapig

Commemoratio-k (Megemlékezések) - 910. o.

Sanctorale (a szentek ünnepei)

Commune sanctorum (a szentek közös tételei)

apostolok, evangélisták - 939. o.

mártírok - 951. o.

hitvallók - 1001. o.

szüzek, szent asszonyok - 1037.

Dedicatio (templomszentelés ünnepe) - 1069. o.

Mária-ünnepek - 1082. o.

Votív misék

Szentháromság - 1101. o.

szent angyalok - 1103. o.

Szentlélek - 1106. o.

a békéért stb. - 1114. o.

Különböző könyörgések - 1128. o.

Officium defunctorum (halotti szolgálat) - 1135. o.

Proprium sanctorum (a szentek ünnepeinek saját tételei)

november 30. (Szent András)-a következő év november 26. - 1205. o.

Appendix (Függelék)

Te Deum - 1541. o.

Veni Sancte - 1546. o.

Különböző énekek

Tantum ergo

O salutaris hostia

Adoro te devote

Ave verum corpus

Sub tuum praesidium

Ave Maria

Ave Regina caelorum

Adeste fideles

Stabat Mater

Litániák

Graduale Triplex

Proprium de Tempore (az Úr ünnepei) - 16. o.

Tempus Adventus: Advent - 15. o.

hebdomada: hét

Dominica: vasárnap

feria: hétköznap; feria secunda: hétfő; feria tertia: kedd; feria quarta: szerda; feria quinta: csütörtök; feria sexta: péntek; Sabbato: szombat

Tempus Nativitatis: Karácsonyi időszak - 38. o.

Ad Missam in Vigilia: Vigilia-mise - 38. o.

Ad Missam in Nocte: Éjféli mise - 41. o.

Ad Missam in Aurora: Hajnali mise - 44. o.

Ad Missam in die: Karácsonyi mise - 47. o.

In Epiphania Domini: Vízkereszt - 56. o.

Tempus Quadragesimae: Nagyböjt - 62. o.

Feria quarta Cinerum: Hamvazószerda - 62. o.

Hebdomada Sancta: Nagyhét - 137. o.

Dominica in Palmis: Virágvasárnap - 137. o.

Ad Processionem: Körmenetre

Feria quinta ad Missam Chrismatis: Krizmaszentelési mise - 158. o.

Sacrum Triduum Paschale: Húsvéti szent három nap - 162. o.

Missa Vespertina in Cena Domini: Utolsó Vacsora miséje - 162. o.

Ad lotionem pedum: Lábmosáshoz

Feria sexta in Passione Domini: Nagypéntek - 172. o.

Tempus Paschale: Húsvéti időszak - 185. o.

Ad Vigiliam Paschalem in Nocte Sancta: Nagyszombat 185. o.

Dominica Resurrectionis: Húsvétvasárnap - 196. o.

In Ascensione Domini: Mennybemenetel - 235. o.

Dominica Pentecostes: Pünkösdvasárnap - 248. o.

Tempus per annum: Évközi időszak - 257-370. o.

Hebdomada I-XXXIV.: I-XXXIV. hét

Sollemnitates Domini Tempore per annum: az Úr ünnepei az évközi időszakban - 371. o.

Sanctissimae Trinitatis: Szentháromság vasárnapja - 371. o.

Sanctissimi Corporis et Sanguinis Christi: Úrnapja - 377. o.

Sacratissimi Cordis Jesu: Jézus Szíve - 384. o.

Domini Nostri Jesu Christi Universorum Regis: Krisztus Király vasárnapja - 388. o.

Communia (a szentek közös tételei) - 393. o.

Commune Dedicacionis Ecclesiae: Templomszentelés ünnepe - 397. o.

Commune Beatae Mariae Virginis: Szűz Mária közös miséje - 403. o.

Commune Apostolorum: Apostolok közös miséje - 424. o.

Commune Martyrum: Vértanúk közös miséje - 445. o.

Commune Pastorum: Pápák vagy püspökök közös miséje - 485. o.

Commune Doctorum Ecclesiae: Egyházdoktorok miséje - 493. o.

Commune Virginum: Szüzek miséje - 499. o.

Proprium de Sanctis (a szentek ünnepeinek saját tételei) - 531. o.

január 01-december 31. - 533-639. o.

Missae rituales ad diversa et votivae (A különböző szentségek miséje és votívmisék) - 641. o.

Liturgia Defunctorum (Halotti liturgia) - 667. o.

Ordo Exsequiarum: A temetés szertartása - 678. o.

Cantus in Ordine Missae occurrentes (A mise állandó énekei) - 705. o.

In Dominicis ad Aspersionem aquae benedictae: Szenteltvízhintés - 707. o.

Kyriale: I-XVIII. miseordinárium - 709-768. o.

Credo: I-VI. - 767. o.

Cantus ad libitum: más ordinárium-tételek - 785. o.

Toni communes: misetónusok - 798. o.

Keresztvetés; Üdvözlés; Könyörgés; Szentlecke; Evangelium; Prefáció; Miatyánk; Befejezés;

Toni Gloria Patri pro antiphonis ad Introitum et ad Communionem: Dicsőség-tónusok az introitushoz és a communio-hoz - 822. o.

Modus cantandi Alleluia Tempore Paschali secundum octo tonos ad Introitum ad Offertorium ad Communionem: A húsvéti időszakban az introitushoz, offertoriumhoz és comunio-hoz éneklendő alleluják a nyolc tónus szerint - 825. o.

Appendix (Függelék) - 829. o.

Litániák - 831. o.

Te Deum - 838. o.

Ad Processionem: Körmeneti tételek - 849. o.

Missae Propriae: Saját misék - 859. o.

A gregorián kottairás

Első korszak: IX-XI. század

Az európai kottairást a VIII-IX. században találták fel. A gregorián kotta kezdeti korszakában még nem rögzítette a hangmagasságot, csak az egyes szótagokhoz tartozó hangok számát és a dallammozgás részleteit tehát csak azt, hogy az egy szótaghoz tartozó hangcsoportban hány hang van, s azok közül melyik van magasabban, melyik mélyebben (de hogy mi köztük a távolság, azt már nem rögzítették). Így ez az írás csak emlékeztető, ellenőrző segítség volt azoknak, akik emlékezetből úgyis tudták a darabokat. E kottairás neve: **neumairás** (neuma: intés, mozdulat, figura, dallamfigura, zenei írásjel).

A neumákat „**in campo aperto**” azaz a szövegsorok közti üres térben helyezték el, a függőleges irányt pedig csak korlátozottan használták, és a jel ott is csak az irányra és nem a lépés nagyságára (hangközre) utalt. A **diasztematikát**, tehát a hangmagasság-változásoknak a függőleges elhelyezéssel való jelzését eleinte csak egyes vidékek hangjegyírásai rögzítették, a korai gregorián hangjegyírások tehát „**adiaztematikusak**” voltak.

A neumairás keletkezését sokan próbálták megfejteni, megmagyarázni. Az akcentus-elmélet hívei szerint a neumák a nyelvi kultúrából származnak, mintáik az antik prozódiai jelek voltak. A bizánci-görög elmélet szerint a latin neumairás elemei a bizánci hangjegyírás elemeinek leszármazottai. A cheironomia-elmélet képviselői szerint a neumák a vezénylő kéz mozgását rajzolják le. Mai tudásunk szerint a neumairás a karoling liturgikus, zenei, pedagógiai és írás-reform összefüggésébe illeszkedik.

A legkorábbi fennmaradt emlékek a IX. század első harmada táján keletkeztek. Európa különböző tájain különböző neumaformákat használtak, de a **notáció** (kottairás) alapelvei mindenütt azonosak voltak. Egyes neumaírások igyekeztek az előadás apró árnyalatait is (pl. nyújtások, tempóváltozások) mellékjelekkel rögzíteni. Mindez nem oldotta meg azonban a liturgikus zenei repertoár tanításának azt a nehézségét, hogy a vonal nélküli neumaírás mellett is kénytelenek voltak az énekesek a repertoárt fejből, hallás után megtanulni.

Második korszak: XI-XII. század

Változást e tekintetben a **vonalszerezés kottairás** felfedezése, kidolgozása hozott. Ennek mestere **Arezzo Guidó** bencés szerzetes volt a XI. század első felében. Újítása az, hogy a neumák a tercenként felépített vonalszerezésen, vonalra és vonalközbe illesztve mérni képesek a dallam hangközeit is. A vonalak betűkulcsokkal jelzettek, s félhanglépés szemléltetésére részben színezve vannak (c-vonal: sárga; f-vonal: piros). A vonalak száma nem volt megszabva, de a dallamok hangterjedelme miatt általában négy vonal elégségesnek bizonyult. A sor végén „custos” (őr) figyelmeztetett a következő sor első hangjának magasságára.

Guidó újítása azonban nem eredményezett egységes kottairást. Mindenütt saját neumajeleiket igyekeztek felvezetni a kottavonalakra, vagy azokat úgy átalakítani, hogy vonalra helyezhetők legyenek. Alapelv maradt továbbra is, hogy nem hangot, hanem hangcsoportot kell írni.

Harmadik korszak: XIII-XVI. század

A XIV. századtól a könyvek és a kották mérete megnövekedett, így az egyre hatalmasabb, messziről is jól olvasható kottából sokan énekeltek, félkörben megállva az állványon elhelyezett kódex előtt. Ennek megfelelően a jelek rajza geometriailag kidolgozottabbá vált. Egyre inkább kidolgozzák az egyes hang képét, de változatlanul egy hangjegycsoport részeként helyezik el. Egyes vidékeken vastagabb, más vidékeken hajszálvonalak kötik össze egymással a kottafejeket.

Ezeknek a kottairásoknak egyik - francia eredetű, majd Itáliában is általánossá vált - fajtája a XVI. századtól szélesebb körben is elterjedt, mert a római könyveket is ezzel írták. Ennek neve: **kvadrát notáció** (négyzetes hangjegyírás). A későbbi századok is ezt a kvadrát notációt használták, amikor a gregorián éneket nyomtatott könyvekben terjesztették. A mai zenész is ezt tekinti a „hivatalos” gregorián kottának, de tudnunk kell, hogy a középkorban ez csak egy volt a sokféle más forma közül.

A modern átírások gyakran violinkulcsos, ötvonalas kottára helyezik a dallamokat olyan transzpozícióban, hogy lehetőleg ne kelljen módosítójelet használni. A gregorián kottákban a transzpozícióknak nincs valódi, abszolút hangmagasságra vonatkozó jelentése. Minden darabot abban a magasságban éneklünk, ahogy hangterjedelme, az énekesek hangfekvése megkívánja.

Magyarországi hangjegyzírás

Szent István király egyházszerző rendelkezései megkövetelték, hogy az egyházi központokat a XI. század elejétől fogva folyamatosan ellássák liturgikus énekeskönyvekkel. A Magyarországon fennmaradt első írásos zenei emlékek azonban csak a XI. század végéről, illetve a XI-XII. század fordulójáról valók. Ezeknek kottajelzései az ún. német neumaírást vették alapul, amely nem közlő, hanem emlékeztető funkciójú. A XII. század folyamán a korábban egymástól némileg eltérő kottaírások képe egységesült; e korszak legfontosabb képviselője a **Codex Albensis** (származási helye vitatott: Gyulafehérvár vagy Székesfehérvár).

A XII. század közepe táján, Közép-Európában az elsők között, bevezették Arezzoi Guido találmányát, a vonalra helyezett, pontosan olvasható kottaírást. Ez a reform egy új, sajátosan magyar írásfajta eredményezett, amely valószínűleg Esztergom irányítása alatt, annak érseki iskolájában jött létre, s ezért **esztergomi notáció**nak nevezzük. Az esztergomi notáció legkorábbi forrása a **Pray-kódex**, amely első prózai nyelvemlékünket, a **Halotti Beszédet** tartalmazza. A magyar kottaírás késői, kiérlelt formája a XIV. századi, Pozsonyban őrzött **Esztergomi Missale Notatum** (Missale Notatum Strigoniense).

A XIII. században megindult a szerzetesrendek megtelepedése hazánkban, s ez újfajta kottaírás-rendszerek megjelenését eredményezte: a ciszterciek francia írást használtak, a premonstreiek lotharingiai szokásokat követték, a ferencesek és a domonkosok pedig kvadrát kottaformákat írtak kódexeikbe.

A XV. században az ország nagy részén még szilárdan tartotta helyét a magyar kottaírás és az azzal járó dallamhagyomány. A kották külső megjelenése azonban már erősen különbözik az előző századokétól. Ennek oka az írástechnika „gótizálódása”: a vastag, ferdére vágott lúdtoll használata a vastag és vékony elemek váltakozását tette lehetővé, s a kottaformák is megnagyobbodtak. A jelek szerkezete viszont pontosan megegyezik a XII-XIII. századi magyar hangjelzésekével.

Kottás emlékeink egy része a **pálos rend** használatára készült, a magyar hangjegyzírás sajátos színezetű változatával. A pálos rend az egyetlen magyar alapítású szerzetesrend. Az alapító Boldog Özséb esztergomi kanonok volt, s így a pálosok az esztergomi szokásokat rendi tradícióként ápolták egészen a XIX. századig.

A XV. században az írásgyakorlat kettészakadt: magánfeljegyzések céljára apró, gyorsírással, folyékonyan írt (*kurzív*) magyar notációt vet papírra maga a használó (pl. **Szalkai László**, későbbi esztergomi érsek sárospataki diákkori jegyzete 1490 tájáról), míg a kórusoknak nagyalakú, gotizált hangjegyekkel írt **díszkódexeket** rendelnek hivatásos kottaíró műhelyektől (pl. **Bakócz Graduale**: Bakócz Tamás esztergomi érsek megrendelésére). Ezenfelül a folyamatos zenei hagyománnyal rendelkező városokban egy új, stilizált keverék írásfajta alakították ki, amely egyesítette az ún. **metzigót** írást a hagyományos magyar notációval. Ennek kiemelkedő példája a fentebb már említett Bakócz Graduale.

A középkorból fennmaradt zenei emlékek szinte kizárólag egyszólamú gregorián énekeket tartalmaznak. Középkori kódexeinkben még öt olyan bejegyzés található, amely magyar nyelvű dallamokat őriz, a XV. századi **Zsigmond-kori töredék** és a **Kassai töredék** függelékében pedig többszólamú tételeket is feljegyeztek.

A neumák és olvasásuk

„Neuma” szóval jelöljük a legkorábbi hangjegyírás alapformáit, de ugyanezzel a szóval hívjuk általában azokat a hangcsoportokat is, melyek a gregorián zenében a kottaolvasás alapelemei. Tudnunk kell ugyanis, hogy a gregorián ének alapvetően melizmatikus jellegű, de még az egyszerűbb darabokban is gyakran esik 2-3-4 hang egy szótagra.

Tanulásban, tanításban sokat segít, ha jól megtanuljuk a neumák nevét.

1. egy szótag = egy hang

punctum: régebben, amíg a kottát nem írták vonalra, hasznos volt megmutatni, melyik hang esik magasabbra az előbbinél vagy a következőnél. Ennek jelölésére használták a **virgát**. A vonalrendszer bevezetése után erre már nem lett volna szükség, de itt-ott hagyományőrzésből megtartották. A punctum szükség szerint kettőzhető, háromszorozható.

2. egy szótag = két hang

pes: felfelé lépő kötött hangcsoport. Néha hívják **podatus**-nak is.

clivis: lefelé lépő kötött hangcsoport. Néha hívják **flexa**-nak is.

Mindkét hangcsoportban előfordulhat, hogy a második hangot nem éneklük ki egész értékben, mert mássalhangzó vagy magánhangzó-tolódás esik a szótagra. E jelenséget **liquescentia**-nak nevezzük, s az ilyen esetre speciális jelformákat alkalmaztak:

a liquescens pes neve: **epiphonus**

a liquescens clivis neve: **cephalicus**

Modern előadásban kétféleképpen járhatunk el: ha be tudjuk gyakorolni, énekelhetjük liquescentiával, vagy egyszerűen két egyforma hangot, vagyis pest illetve clivist éneklünk helyettük. A pes és a clivis első vagy második hangja megkettőződhet.

3. egy szótag = három hang

torculus: a középső hang magasabb

porrectus: a középső hang mélyebb

A kvadrát írásban a porrectust furcsa jel képviseli. A ferde vonal nem glissando, hanem csupán a régi pneumatikus jelforma emléke. A porrectusban tehát egyszerűen a kezdőhangot, a ferde vonás alsó pontján álló hangot, majd a felfelé lépő záró hangot kell énekelnünk.

scandicus vagy **salicus**: felfelé haladó három hang

A modern kottaírásban a scandicus középső hangjánál egy különös, recés kottarajzot látunk. Ennek neve: **quilisma**. Régi pneumatikus kottaalakzatokra megy vissza. Eredetileg valószínűleg gyors átfutó, esetleg vibrált hangot jelzett. Manapság egyesek csupán megnyújtják a figura első hangját, hogy ahhoz képest felgyorsuljon a középső. Énekelhetjük egyszerű scandicusként is.

climacus: lefelé haladó három hang

4. egy szótag = négy hang

A négyhangos alakzatokat is el lehet nevezni, de nem szükséges. Ezeket egyszerűen úgy fogjuk fel, mint az előbbieken megismert figurák összetételeit. Ugyanazok a jelenségek (liquescencia, quilisma, kettőzések stb.) előfordulhatnak bennük, mint amazokban.

A gregorián ének előadásmódja, vezénylése

A gregorián ének előadásmódja

Mit lehet tudni a gregorián énekek ritmusáról és előadásmódjáról? Keveset. A gregorián éneknek - a szó modern értelmében - nincs ritmusa. Amiről a régi kották tájékoztatnak nem több, mint bizonyos hangok kettőzése, háromszorozása, tehát megnyújtása, de a kétszerezés nem jelent a valóságban kétszeres időtartamot, tehát igazi ritmust. Ezen kívül egyes régi kódexek alkalmaznak apró jeleket annak jelölésére, hogy az ő hagyományuk mely hangokon alkalmaz rubato-jellegű kis nyújtást vagy rövidítést. Ennek emlékeképpen a mai karkönyvek egy része a hangok fölötti vízszintes vonalkával, az ún. **episémával** jeleníti meg a régi kódexek mellékjeleit. Ez arra figyelmeztet, hogy a gregorián énekben nem lehetett kötelező a hangok kimérten egyforma hosszúságú éneklése, s a karvezetőnek, az énekesnek joga van valamiféle kiművelt, mértéktartó, gondosan ellenőrzött szabadsággal előadni a darabot.

Az elmúlt száz évben több elmélet született a gregorián ritmusáról. A **menzuralisták** úgy képzelték, hogy a gregorián dallamokat ütemekbe kell rendezni. Ezt ma már senki sem tartja. Az **ekvalisták** szerint minden hangot egyforma hosszan kell énekelni, hacsak nincs kettőzve, vagy nincs rajta episéma. A **solesmes-i iskola** is az ekvalizmus alapján állt, de úgy tartotta, hogy hangokat kettesével, hármassal kell csoportosítani úgy, hogy minden csoport első hangjára leérkezzünk (**thesis**), s ezzel a lendülettel menjünk át a következő hangokon (**arsis**), hogy elérjük a következő thesist. A solesmes-iek gyakorlati kiadványaikban a thesis helyét egy kis függőleges vonalka, az ún. **ictus** jelöli.

Az 1970-es években fellépő **szemiológiai iskola** tagadja a solesmes-iek elveit, s azt mondja, hogy a legrégebb kódexekben található neumatagolásnak és mellékjeleknek kell szabályozni a mai éneklést is. Ennek érvényesítésére meglehetősen komplikált szabályrendszert dolgoztak ki az egyes hangok sokféle nyújtására és rövidítésére az egyes neumafajtákban.

A **gregorián előadásmódja** valószínűleg nagyon különböző volt koronként, helyenként, műfajonként, s minden olyan elmélet, amely egy általános szabályt akar rákényszeríteni az előadásra, téves. Inkább tanácsokat adhatunk:

Biztosabb, ha **tartózkodunk a nagy szélsőségektől**. Az ekvalizmus lehet egy olyan kiindulópont, mely megakadályozza a rossz intonálást, a hangcsoportok összerángatását. Azonban innen elérkezhetünk egy hajlékonyabb, elevenebb előadásmódra.

Legfontosabb **a darab jó tagolása**. Meg kell állapítanunk, hol vannak a nagyobb formai egységek, frázisok, kisebb motívumok határai. A záró hangok hosszúsága, kicsengése, a rákövetkező szünet mindig arányos a formatag nagyságával, hacsak valami művészi szándék, zenei sajátosság nem kívánja az ettől való eltérést.

A tagolás megtalálásában **jó segítség a szöveg**. Fordítsuk le a szöveget, ha latin, s állapítsuk meg, hol vannak a nagyobb értelmi tagok, azon belül a kisebb szócsoporthatárok. A zenei formahatárok nagy valószínűséggel ezeknek fognak megfelelni.

A jó előadás titka: a **nagy anyagismeret**. Több száz darabot, s lehetőleg sok hasonlót (egy műfajból, egy dallamtípusból) kell elénekelni ahhoz, hogy az ember biztosabban mozogjon e zenei anyagban. A stílusismeret elsősorban nem szabályok ismeretét jelenti, hanem ezt a tapasztalatot.

Tekintetbe kell vennünk az énekesek adottságait és az alkalmat is. Nagyobb csoport éneke gyakran ekvalizmus felé hajlik, kisebb csoport finomabb különbségek előadására is képes. Ugyancsak különbözik a közösségi éneklés a tanult énekesek előadásától. Nem csak a ritmus, de a tempó és a levegővétel gyakorisága is függ a csoport nagyságától, összetételétől.

Mindazonáltal le kell szögeznünk, hogy az előadásnak valamilyen értelemben érdekesnek kell lennie: vagy monumentalitásával, vagy tempó-árnyalásaival, minden esetben

meggyőző formálásával. Mindezt abban összegezhetjük: gregorián ritmus nincs, de jelentősége van a gregorián ének mozgásának, hajlékonyságának, életszerű tempóinak, tagolásának. S ehhez három dolog segíti hozzá az énekeseket: a szöveg, a zenei stílusismeret és a kiművelt hallás.

A gregorián ének vezénylése

A gregorián ének vezénylésére is ugyanaz az elv érvényes, mint bármilyen más zene előadására: egészben kell látni, hallani a darabot, s ezt az igen világos elképzelést közöljük minél egyszerűbben az előadókkal. A belül hallott hangzást képet hozzuk tehát összhangba a kórus adott produkciójával, s igyekezzünk ez utóbbit az ideális hangzást képhez minél közelebb hozni. Vezénylésünkhöz mindenekeelőtt elemeznünk kell az előadásra kerülő darabot: tisztában kell lennünk szövegével, műfajával, hangnemével, zenei felépítésével. Mindezek után biztosan képesek leszünk megtalálni azokat a formai súlyokat, amelyeken a darab nyugszik, s az egyik súlytól a másikig plasztikusan vezetni az éneket. Ezen belül mérlegre kell tennünk, melyek a kisebb jelentőségű zárlatok s így módon alakítsuk ki a szünetek, megállások minőségi sorrendjét. Valójában tehát a gregorián ének jó előadásában is két ellentétes erő hat: az egész darab tudása - azon belül annak felismerése, hogy éppen hol tartunk -, s emellett a kisebb-nagyobb zenei részletek, dallamok világos, érzékeny megformálása.

Magához a vezényléshez javasoljuk, hogy mindenképpen kerüljük az ütemrajzban való gondolkodást; inkább a cheironomia, a dallamrajz levegőbe rajzolása lehet segítségünkre. Emellett természetesen a kisebb-nagyobb zenei egységek formai súlypontjait ütéssel, súllyal jelezhetjük.

A temetés szertartása

A temetés magyarországi rendje a Pázmány Péter által kiadott Rituáléra megy vissza, mely magyarul az Orgonahangok kiadványban élt tovább. Ennek felépítése a következő (a nem-énekes részek zárójelben):

PÁZMÁNY-RITUÁLÉ

Oremus pro fidelibus...
Circumdederunt + 94. psalmus: Venite
Absolve Domine + Benedictus Dominus
Deus Israel (Canticum Zachariae)
(preces, oratio)
Michael praepositus paradisi

ORGONAHANGOK

a ravatalnál:

Könyörögjünk a megholt...
Körülvettek engem... + Jertek, áldjuk
Mentsd meg, Uram + Áldott legyen
Izraelnek (Zakariás éneke)
(rövid fohászok, papi könyörgés)
Szent Mihály, az angyalok fejedelme

(versiculus, oratio)

(párvers, papi könyörgés)

a templomban mise, majd:

(oratio: Non intres)
Libera me Domine
(preces, oratio)

(könyörgés: Ne szállj, Uram, ítéletre)
Ments meg engem, Uram
(rövid fohászok, papi könyörgés)

gyászmenet a sírhoz:

Miserere (50. psalmus; más helye a
templomba vitel közben)
In paradisum + 129. psalmus: De
profundis

Könyörülj Istenem én bűnös lelkemen
Paradicsomba vigyenek + A
mélységekből kiáltok föl

a sírnál:

(preces, oratio)

(fohászok, papi könyörgés)

Ez a szertartásrend általános volt a XVII századtól a XX. század közepéig. Nemcsak az esztergomi és a mintjára készült más egyházmegyei nyomtatott rituálék, kántorkönyvek, funebrálisok egybehangzóak e tekintetben, de már a XVII. század közepétől való kéziratok is a legkisebb részletig menően ehhez igazodnak. Amennyire tudjuk, a temetésnek e rendje sajátos magyarországi képződmény, a Rituale Romanumtól például alapvető szerkezeti vonásokban is, az alkalmazott énekek, könyörgések tekintetében is eltér. Ez a szerkezet legteljesebb formájában Erdélyben maradt fenn, ahol a temetés három szakaszból tevődik össze. Első a halotti zsolozsma Matutinumának egy Nocturnusa a Laudest lezáró Absolve (+ Benedictus) tétellel bővítve. Helye: a halottas ház, alkalma: a koporsóba tétel. Ezt követheti az egész éjszaka tartó virrasztás (már pap és kántor nélkül), melyen az előénekes által megszabott sorrendben nagyrészt XVI-XVII. századi halottas énekek, különböző imádságok váltakoznak, de kifejezetten szertartásos anyag nem hangzik el. Második mozzanat: a gyázmise a Liberával (más néven: Absolutioval), harmadik pedig a sírba tétel egyszerű módon.

Ez a rétegzettség világosabbá válik a középkori magyar temetési rítus ismeretében. Legrégibb leírása a Pray-kódexben olvasható. A rítus leghangsúlyosabb eleme a holttest mellett (a háznál vagy a templomban) végzett halotti zsolozsma, a Vigilia Mortuorum. Érdemes kiemelnünk ennek néhány magyarországi sajátosságát. Nem az antifonával kezdődik, hanem az „oremus pro fidelibus...” felszólítással, mely a Pázmány-Rituálé közvetítésével latin, később magyar nyelven is tovább él. Az Invitatorium refrénje nem a római rítus „Regem cui omnia vivunt” (A Királyt, kiben mindenek élnek ÉE. 795. szám) antifonája, hanem a külföldön ritkább „Circumdederunt” (Körülvettek engem). A Laudest nem a más rítusokban szokásos „Ego sum resurrectio” (Én vagyok a feltámadás és az élet) antifona zárja, hanem az Absolve (Oldozd fel, Urunk).

A halotti officiumot gyászmise követte, s annak végén volt a legünnepélyesebb esedezés az elhunyt bűneinek bocsánatáért: a „Non intres” bevezető könyörgéssel, három rezponzóriummal, s velük váltakozó orációkkal. Ennek maradványa (a 3., később egyetlen rezponzóriumról elnevezett) Libera. Ezután átvitték a holttestet a sírhoz, közben a sírnál kijelölt zsolnárokat énekeltek, melyekhez megrendítő antifona-sorozat kapcsolódott. Ezeket „in persona defuncti”, a halott nevében kellett a papnak intonálnia. Az antifonák az elhantolás cselekménysorozatát is követték és értelmezték. Pl. amikor a sírhoz érnek, s a holttestet leteszik a földre: „Aperite mihi portas justitiae, ingressus in eas confitebor Domino”; a sírba lebocsátás közben: „Ingrediar in locum tabernaculi...”; a holttest leengedése után: „Haec requies mea”. Az énekkel váltakozva könyörgések hangzottak el, középpontban pedig a „sermo ad populum” állt, halotti beszéd, a Pray-kódexben e helyen a Halotti Beszéd. Az elhantolás után a menet rezponzóriumok éneklésével tért vissza a templomba, ahol a szertartást egy megrendítő könyörgés fejezte be.

A XVI. század folyamán e gazdag szertartásrend rövidülni kezdett. A század végi szerkönyvek már csak egy nocturnussal számolnak, és nem ismerik az „in persona defuncti” antifonásort, tehát a sírnál lévő szertartás összezsugorodik. Innen egy lépés Pázmány megoldása: a zsolozsma elhagyása, a maradvány összevonása más, újabb szertartási elemekkel.

Tanulságos összevetni az 1977-es magyarországi temetőkönyv anyagát a fent leírt tapasztalatokkal. Első feltűnő benne a közölt változatok nagy száma (négy változat). A középkori magyar szertartásrendhez nyúlt vissza a reform az „in persona defuncti” antifonásorozat egy részének lefordításával (1. változat: Nyissátok meg nékem kapuit az égnek). A gyászmenetet indító In paradisum a Pázmány-Rituáléval egyező helyen szerepel, kétféle magyar fordításban (3. változat: Mennysországba vezessenek az angyalok és 1. változat: Mennysország örömébe vigyenek az angyalok), illetve egy mesterséges kanásztánc-dallamra húzott strófás parafrázisban (2. változat: Szent angyalok vezessék föl). A gyászmenet alatt énekelhető 50. zsolnárra (illetve annak parafrázisára) utal az 1., 2., 4. változat. A ravatalozóban lefolyó szertartás a hagyománytól független, frissen alkotott sorozat. Legkülönösebb a Circumdederunt alakváltozása. Láttuk, hogy ennek szilárd helye a halotti officium eleje. Az 1977-es temetőkönyv csupán a dallam megtartásához ragaszkodott. A 2. változat még utánozza az Invitatoriumot, az 1. változat refrénje már önkényes kombináció, a 3.-4. változat pedig a dallam kiszillabizált alakjára műzsolnárokat és annak megfelelő refréneket ad (Jézusom, neked élek; Látjátok, testvérek, ennyi az élet).

Az alábbiakban áttekintjük a temetés rendjét és énekeit az 1977-es temetési szertartáskönyv alapján gyakorlati tanácsokkal. Mivel leginkább az 1. változat ajánlható, annak rendjét mutatjuk be. Természetesen bármelyik változat használható, sőt az egyes változatokon

belül nemcsak az imádságok és olvasmányok, hanem az énekek is felcserélhetők, saját funkciójuknak megfelelően (pl. kezdőéneket kezdőénekekkel stb), de a Szertartáskönyvben megadott felépítés megtartása kötelező!

Felnőttek temetése

1. változat (leginkább ez ajánlható)

I. A ravatalozónál

1. Köszöntés: Invitatorium – Körülvettek engem... (24. szám, de énekelhető az eredeti latin változat is: Circumdederunt me). Ha lehet, előzőleg tanítsuk meg a refrént a népnek, vagy a scholának, hogy temetések alkalmával közösen énekelhessük.

2. Igeliturgia: szabadon választott olvasmány – Izajás 25,6a, 7-9.

Responzorium – rövid válaszos ének (27. szám: Az Úr irgalma). Az ének előadásának jelölése hibás! Az elején teljes egészében kell előénekelni, és azután megismételni közösen. A végén közös és teljes énekléssel kell befejezni a tételt.

Evangelium Jn 14,1-6.

Homilia

3. Búcsúvétel (szenteltvízhintés, tömjénezés): búcsúvételi ének (33. szám, illetve EE. 794. szám: Jöjjetek segítségül Isten szentjei,)

4. Egyetemes könyörgések – Miatyánk

5. A gyászmenet indítása – ének: Mennysorság örömébe (39. szám). Útközben más alkalmas halottas énekek is énekelhetők, ha hosszú az út a sírig, és ismeri a nép, énekelhető a Mindenszentek litániája is.

6. A sírhoz közeledve, illetve odaérkezve – ének: Nyissátok meg nékem... (40. szám)

II. A sírnál

7. A sírhely megáldása, szenteltvízhintés (tömjénezés) – ének: Az Úrnál nyugszom (44. szám)

8. Sírbatétel – ének: Földből alkottál engem (46. szám)

9. Hiszekegy

10. Egyetemes könyörgések, párversek / Jób fohászai. Elhantolás alatt lehet a dicsőséges olvasó tizedeit is imádkozni.

11. Befejezés – ének: Az Úr mondá: Én vagyok a feltámadás és az élet (52. szám)

A szertartás végén még további alkalmas énekek énekelhetők. Javasolt (lásd a Függelékben): 332, 334-337, 340, 346, 348, valamint EE. 358. szám. Mindenképpen ajánlott az énekek között olyan, amely a feltámadás vigaszáról szól.

Ajánlott irodalom

- A mise állandó szövegei és énekei latinul és magyarul. Szent Ágoston Liturgikus Megújulási Mozgalom, 1999.
- Latin-magyar nappali zsolnárkönyv (Diurnale) az Esztergomi Breviárium és a Premontrei Breviárium alapján a Premontrei Rend Gödöllői Kanóniájának használata szerint. Szent Gellért Kiadó és Nyomda.
- Népszolozsmák. Énekes zsolozsma az Esztergomi Breviárium alapján. Szent Ágoston Liturgikus Megújulási Mozgalom, 1990. Temetési szertartáskönyv. Szent István Társulat, Budapest, 1982.
- I. Nappali zsolnárkönyv (Diurnale). Énekes zsolozsma az Esztergomi Breviárium alapján. Keresztény Értelmiségek Szövetsége Szent Ágoston Liturgikus Megújulási Mozgalom, 1993.
- I/B. Virrasztó Zsolnárkönyv (Nokturnále). Énekes zsolozsma az Esztergomi Breviárium alapján. Keresztény Értelmiségek Szövetsége Szent Ágoston Liturgikus Megújulási Mozgalom, 1991.
- II/A. Adventi diurnale. Énekes zsolozsma az Esztergomi Breviárium alapján. Keresztény Értelmiségek Szövetsége Szent Ágoston Liturgikus Megújulási Mozgalom, 1991.
- III/A. Karácsonyi diurnale. Énekes zsolozsma az Esztergomi Breviárium alapján. Keresztény Értelmiségek Szövetsége Szent Ágoston Liturgikus Megújulási Mozgalom, 1993.
- IV/A. Nagyböjti diurnale. Énekes zsolozsma az Esztergomi Breviárium alapján. Keresztény Értelmiségek Szövetsége Szent Ágoston Liturgikus Megújulási Mozgalom, 1995.
- VI/A. Húsvéti diurnale. Énekes zsolozsma az Esztergomi Breviárium alapján. Keresztény Értelmiségek Szövetsége Szent Ágoston Liturgikus Megújulási Mozgalom, 1997.
- VII/A. A szentek közös zsolozsmái (diurnale). Énekes zsolozsma az Esztergomi Breviárium alapján. Keresztény Értelmiségek Szövetsége Szent Ágoston Liturgikus Megújulási Mozgalom, 1999.
- Introitusok könyve I. Szent Ágoston Liturgikus Megújulási Mozgalom, 2000.
- Communiók könyve. Szent Ágoston Liturgikus Megújulási Mozgalom, 2002.
- Babits Mihály:
Barsi Balázs:
fr. dr. Barsi Balázs-dr. Gál Ferenc:
Barsi Balázs-Dobszay László:
Dobszay László (közreadja):
Dobszay László (közreadja):
Dobszay László (közreadja):
- Amor sanctus. Helikon, Budapest, 1988.
- A liturgikus év. Egyházzenei Füzetek I/4. Katolikus liturgika. A Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola Egyházzenei Tanszéke és a Magyar Egyházzenei Társaság, 1999.
- Hozsannától Allelujáig. Bevezetés a Nagyhét misztériumaiba. Márton Áron Kiadó, Budapest, 1992.
- „Íme, most fölmegyünk Jeruzsálembe”. Márton Áron Kiadó, Budapest, 2001.
- A római mise énekrendje. Egyházzenei Füzetek I/12. A Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Tanszéke és a Magyar Egyházzenei Társaság, 2001.
- Latin-magyar himnárius. Egyházzenei Füzetek I/10. A Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Tanszéke és a Magyar Egyházzenei Társaság, 2000.
- Gregorián példatár. Egyházzenei Füzetek II/5. A Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola Egyházzenei Tanszéke és a Magyar Egyházzenei Társaság, 1990-1997.

- Dobszay László: –A gregorián ének kézikönyve. Editio Musica, Budapest, 1993.
- Dobszay László: –A középkori magyar temetés maradványai az erdélyi néphagyományban. In: „Mert ezt Isten hagyta...” Tanulmányok a nép vallásosság köréből. szerk.: Tüskés Gábor. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986. 189. o.
- Dobszay László: –Az antifona. Egyházzenei Füzetek II/2. A Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola Egyházzenei Tanszéke és a Magyar Egyházzenei Társaság, 1995.
- Dobszay László: –Jegyzetek a liturgiáról. Új Ember Kiadó, 2001.
- Dobszay László: –A zsolozsma. Egyházzenei Füzetek I/3. Katolikus liturgika. A Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola Egyházzenei Tanszéke és a Magyar Egyházzenei Társaság, 1999.
- Dobszay László: –A zsolozsmaantifónák az egyházzenei gyakorlatban. Magyar Egyházzene III/1. Magyar Egyházzenei Társaság 1995/1996.
- Dobszay László: –Bevezetés a gregorián énekbe. Egyházzenei Füzetek I/5. A Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola Egyházzenei Tanszéke és a Magyar Egyházzenei Társaság, 1997.
- Dobszay László: –Magyar zenetörténet. Gondolat, Budapest, 1984.
- Dobszay László: –Responsoria de psalmista (Zsoltár-responsoriumok). Egyházzenei Füzetek II/6. A Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Tanszéke és a Magyar Egyházzenei Társaság, 2002.
- Dobszay László: –A magyar egyházzenei történet forrásai. Egyházzenei Füzetek I/8. A Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola Egyházzenei Tanszéke és a Magyar Egyházzenei Társaság, 1999.
- Dobszay László: –Psalmorum melodia. Egyházzenei Füzetek II/5. A Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Tanszéke és a Magyar Egyházzenei Társaság, 2002.
- Dobszay László-Mezei János: –Könnyű középkori egyházi kórusok - I. Magyar Egyházzenei Társaság, Budapest, 2002.
- Dr. Cserháti József - Dr. Fábián Árpád (szerk.) Peter Gülke: –A II. vatikáni zsinat tanítása. Szent István Társulat, Budapest, 1975.
- Rajeczky Benjamin (szerk.): –Szerzetesek, polgárok, trubadúrok. A középkor zenéje. Zeneműkiadó, Budapest, 1979.
- Rajeczky Benjamin: –Magyarország zenetörténete I. Középkor. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- Sík Sándor: –Mi a gregorián? Zeneműkiadó, Budapest, 1981.
- Szendrei Janka (összeállította): –Himnuszok könyve. Szent István Társulat, Budapest.
- Szendrei Janka: –Alleluarium - I. Magyar Egyházzenei Társaság, Budapest, 1993.
- Szendrei Janka: –A himnusz. Egyházzenei Füzetek I/9. A Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola Egyházzenei Tanszéke és a Magyar Egyházzenei Társaság, 2000.
- Szendrei Janka: –A responsorium. Egyházzenei Füzetek II/3. A Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola Egyházzenei Tanszéke és a Magyar Egyházzenei Társaság, 1995.
- Szendrei Janka: –Az alleluja. Egyházzenei Füzetek II/1. A Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola Egyházzenei Tanszéke és a Magyar Egyházzenei Társaság, 1995.
- Szendrei Janka-Dobszay László-Rajeczky Benjámín: –Magyar gregorianum. Editio Musica, Budapest, 1981.
- Szunyogh Xavér Ferenc: –Missale. Szent István Társulat, Budapest, 1933.
- dr. Török József: –Szent István tisztelete. Szent István Társulat, Budapest, 1988.
- Várnagy Antal: –Liturgika. Szertartástan. Az egyház nyilvános istentisztelete. Lámpás Kiadó, Abaliget, 1993.

4. ÉVFOLYAM - MEMORITER

szám/oldal	cím	tónus	funkció	időszak
686/893.	Requiem aeternam	6. tónus	introitus	halotti mise
687/894.	Adj, Uram őnékik	6. tónus	introitus	halotti mise
690/897.	Lux aeterna luceat eis	8. tónus	communio	halotti mise
691/897.	Én vagyok a feltámadás és az élet	1. tónus	communio	halotti mise
795/1372.	A Királyt, kinek mindenek élnek	6. tónus	invitatorium	halotti matutinum
337/396.	Mennyországba vezessenek	7. tónus	antifona	halotti szolgálat
függelék	Circumdederunt me gemitus mortis	6. tónus	invitatorium	halotti matutinum
függelék	Absolve Domine	4. tónus	Benedictus antifona	halotti laudes
függelék	Michael praepositus paradisi	7. tónus	antifona	halotti szolgálat
függelék	In paradisum deducant te angeli	7. tónus	antifona	halotti szolgálat